

УДК 355.244.1

БЕЛАНЮК М.В., завідувач наукового організаційного сектору
Науково-дослідного центру правової інформатики
Національної академії правових наук України

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИБОРСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ (1941 – 1942 рр.)

Анотація. Щодо впливу на людину засобів інформаційно-пропагандистської зброї.

Аннотация. О влиянии на человека средств информационно-пропагандистского оружия.

Summary. On influence of the methods of informative propagandistic weapon on the human.

Ключові слова: інформаційне протиборство, система інформаційно-пропагандистських органів, правове регулювання.

Сучасні суспільно-політичні реалії та правові відносини в українському соціумі формуються в складних умовах під впливом потужного інформаційного тиску, процесів геополітичної конкуренції, глобалізації, політичного та інформаційного протиборства, іноді набуваючи особливо небезпечних та агресивних форм, які в сучасній науці асоціюються з інформаційною зброєю, інформаційними операціями та інформаційними війнами.

Досвід ведення таких війн в сучасному світі змушує експертів та вчених звертатися до глибинного історичного аналізу впливу інформаційних засобів на людину та її свідомість у минулі часи. Своє бачення цієї важливої та актуальної проблеми виклали у своїх працях окремі вітчизняні та іноземні дослідники, зокрема, Р. Арон, Д. Волкогонов, С. Расторгуєв, Н. Волковський, В. Крисько, А. Гогун, Ю. Орлов., Г. Почепцов, В. Прокоф'єв та інші.

Водночас, на наш погляд, актуальним є розгляд проблеми правового регулювання, організації та здійснення інформаційного протиборства в екстремальних історичних умовах. У цьому контексті цікавим є один із найтяжчих для українського народу період початку другої світової війни.

Метою статті є дослідження впливу на супротивника засобів інформаційно-пропагандистської зброї.

У часи другої світової війни проблемі інформаційного протиборства та інформаційно-пропагандистського впливу на супротивника приділялась вкрай важлива увага. Зокрема, лідер фашистської Німеччини А. Гітлер з перших кроків своєї політичної діяльності організував проведення тотального інформаційного впливу на свідомість людини і саме він під час другої світової війни здійснив спробу тотального інформаційного впливу на населення інших країн. Недаремно зал з'їзду націонал-соціалістів у Нюрнберзі у 1936 році прикрашало гасло “Пропаганда допомогла нам прийти до влади. Пропаганда допоможе нам утримати владу. Пропаганда допоможе нам завоювати увесь світ” [1], а головний “пропагандист” фашистської Німеччини Й. Гебельс, оцінивши можливості інформаційно-психологічного впливу на свідомість мас, цілком справедливо стверджував, що пропаганда – це мистецтво [2, с. 382].

Нацистська пропаганда, за задумами А. Гітлера, мала послабити бойовий дух червоноармійців, дезорганізувати радянський тил і забезпечити покірність місцевого населення. Для реалізації цих планів ставилося глобальне завдання – зруйнувати світосприйняття радянських громадян та сформувати інші, вигідні окупантам, стереотипи.

Спираючись на методи соціальної психології, нацистські ідеологи розробили концепцію пропаганди як засобу ефективного впливу на волю, почуття і розум широкого кола мас для встановлення над ними тотального контролю з метою досягнення активної підтримки правлячого режиму.

Найважливішою складовою комплексного інформаційного впливу на громадян колишнього Радянського Союзу з боку фашистської Німеччини, була пропаганда серед військовослужбовців Червоної армії. Цю діяльність здійснювала спеціальна служба – Відділ пропаганди штабу Верховного головнокомандування вермахту [3, с.129 – 130]. Інформаційно-пропагандистську діяльність також проводили відповідні структури військ СС, військова розвідка – Абвер та цивільні відомства – міністерство народного просвітництва і пропаганди, міністерство закордонних справ, міністерство у справах окупованих східних областей, тощо. Здійснювати інформаційну роботу мали також німецькі офіцери, чиновники і робітники, які перебували на окупованих територіях УРСР та СРСР [4, с. 260 – 267, 378].

Перші приголомшливі успіхи вермахту на початку війни підірвали у багатьох бійців і командирів Червоної армії віру в можливість перемоги над Німеччиною. В цей період керівництву УРСР та СРСР доводилось вести відчайдушну боротьбу з розвалом фронту й відступом армії. Для нейтралізації потужного інформаційного впливу ворожої пропаганди на військовослужбовців і населення країни та припинення панічного відступу Червоної армії радянським керівництвом було прийнято рішення про розробку низки правових актів радикального характеру.

Як свідчить історичний аналіз, на той час в УРСР та СРСР спеціально створеної нормативно-правової бази, розрахованої на воєнний період, практично не існувало, заздалегідь не були розроблені необхідні нормативно-правові акти, у т.ч. з питань інформаційного протидіювання.

Спільна постанова Президії Верховної Ради СРСР, РНК СРСР та Центрального Комітету ВКП(б) про створення Державного Комітету Оборони (далі – ДКО) була ухвалена лише 30 червня 1941 р. Слід зауважити, що з цього моменту у державі фактично розпочали діяти два законодавчі органи, оскільки згаданою постановою рішення та розпорядження ДКО повинні були “неухильно виконувати всі громадяни, партійні, радянські, комсомольські та військові органи” [5, с. 41]. У перший день війни 22 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР також видає Указ “Про воєнний стан”, яким було суттєво розширено правовий режим і повноваження військової влади у місцевостях, оголошених у стані воєнного часу, а також підсудність військових трибуналів. Водночас, для “здійснення контрпропаганди проти німецької й іншої ворожої пропаганди” 24 червня 1941 року було створено Радянське інформаційне бюро, а 25 червня 1941 року за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) й уряду – Радянське бюро військово-політичної пропаганди, обов’язком якого стало ведення пропаганди серед військ і населення супротивника. Крім цього, Головне управління політпропаганди Червоної армії було реорганізовано у два нові пропагандистські відділення: 1) по Німеччині та її союзниках і 2) по роботі з населенням окупованих німцями територій [6, с. 63].

Іншим документом – Директивою наркома держбезпеки СРСР від 28 червня 1941 року № 152 “Про заходи по запобіганню поширенню серед населення провокаційних чуток” пропонувалося виявляти та притягувати до відповідальності злісних поширювачів чуток та оголошувати про це у засобах друку. Надалі, 6 липня 1941 р. це рішення було підкріплене й Указом Президії Верховної Ради СРСР “Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликають тривогу

серед населення”, згідно з яким за ці дії встановлювалась кримінальна відповідальність у вигляді позбавлення волі строком до 5 років, а ще пізніше згідно з листом Наркомату юстиції від 15 листопада 1941 року – навіть до розстрілу, якщо у цих діях виявлялися “заклики до підриву існуючого ладу” [6, с. 113].

У цьому контексті звернімо увагу на “антирадянську агітацію”, яка в умовах воєнного часу кваліфікувалась за ч. 2 ст. 58-10 Кримінального кодексу і передбачала максимальне покарання – розстріл, допускаючи при пом’якшуючих обставинах, позбавлення волі до 3-х років. Оскільки було досить складно за справами про контрреволюційні злочини, при їх доведеності, знайти будь-які пом’якшуючі обставини, суди, з відчуття самострахування і побоювання бути звинуваченими у прояві лібералізму, визнавали для себе обов’язковим у будь-якій справі призначати максимальні заходи покарання. Цілком зрозуміло, що в умовах воєнного часу призови до повалення влади мали жорстко каратися. Однак, формальне тлумачення закону призводило до того, що до вищої міри покарання часто засуджувались особи, висловлювання яких не були результатом укоріненої в їх свідомості системи антирадянських поглядів і настроїв, а часто носили випадковий, епізодичний характер. В багатьох випадках ці висловлювання відображали окремі труднощі або матеріальне неблагополуччя в житті звинуваченого, спричинені війною. Нерідко такі погляди були результатом неписьменності та соціально-культурної відсталості людей. Тому при призначенні покарання не можна було не враховувати всі вказані обставини, характер висловлювань і особистість обвинуваченого. Але суди зазвичай не зважали на це, ставлячи в один ряд і злісних ворогів радянської влади і людей, які випадково допустили подібні висловлювання, що не мали злісного характеру [7, с. 48 – 49].

З метою нейтралізації фашистської пропаганди, що здійснювалась за допомогою радіо і наочних засобів, Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 26 червня 1941 року населення, яке перебувало у місцевостях, оголошених у стані воєнного часу, у п’ятиденний термін зобов’язувалося здати радіоприймачі органам Наркомату зв’язку, а міські жителі мусили здати районним райвійськкоматам призматичні біноклі. Так само у своїх постановах від 14 липня і 22 вересня того ж року Пленум Верховного суду СРСР вказав, що до осіб, які ухиляються від здачі радіоприймачів і призматичних біноклів повинна застосовуватись ст. 59^б Кримінального кодексу РРФСР, що передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше 6 місяців з підвищенням, при обтяжуючих обставинах, аж до вищої міри – розстрілу з конфіскацією майна [8, с. 18].

В період воєнно-політичної кризи першого етапу війни, пов’язаної із розвалом фронту й відступом Червоної Армії поряд з чинними приписами кримінального права було видано ряд директив, спрямованих на боротьбу з такими небезпечними у воєнний час явищами, як зрадницькі настрої, дезертирство і пособництво ворогу. Згідно з Указом Верховної Ради СРСР від 6 липня 1941 р. дезертирами вважались не тільки ті, хто мав намір тривалий час або взагалі ухилитись від служби, але й ті, що самовільно залишили свій військовий підрозділ більше, як на 24 години. Відповідно до п. “г” ст. 7 “Положення про військові злочини у воєнний час” такий вчинок передбачав застосування вищої міри покарання – розстрілу. В умовах формального підходу, в багатьох випадках за дезертирство засуджували військовослужбовців, які не мали намірів ухилитись від військової служби, а внаслідок об’єктивних та суб’єктивних причин допустили самовільну відлучку (частіше запізнення) на 1 – 2 дні.

У доповідній записці Головного військового прокурора за жовтень 1941 року зокрема зазначалося, що в окремих випадках особливі відділи НКВС почали широко застосовувати санкціоновані владою розстріли військовослужбовців у позасудовому

порядку. Наприклад, “у 43 армії Західного фронту позасудовим порядком було безпідставно розстріляно до 30 осіб “боягузів, панікерів і дезертирів”. Далі йдеться про те, що застосовуючи позасудові розстріли особливий відділ 133 стрілецької дивізії взагалі припинив вести слідство і направляти справи для розгляду до суду. Так, за другу половину жовтня 1941 року особливим відділом цієї дивізії не було проведено жодного розслідування, а в позасудовому порядку було розстріляно 11 військовослужбовців” [9, с. 143-145].

Правові підстави до таких дій з’явилися пізніше. До видання самого відомого з них – наказу ДКО від 28 липня 1942 р. № 227, що ввійшов в історію, як наказ Сталіна “Ні кроку назад!” – встигли прийняти чимало інших, в деяких випадках більш жорстокіших директивних вказівок. Наприклад, у вересні 1941 року командуючим Ленінградським фронтом Г. Жуковим була підписана шифротелеграма № 4976 щодо застосування репресій до сімей військовослужбовців, в якій зазначалося: “пояснити усьому особовому складу, що сім’ї тих, хто здався в полон, будуть розстріляні...” [10, с. 135 – 136]. Наразі невідомо, чи застосовували на практиці вимоги цієї шифрограми, але за даними архівних документів, до сімей зрадників, як правило, застосовували статтю 58-1 “в” КК, яка передбачала “у випадку втечі або перельоту за кордон військовослужбовця, позбавлення виборчих прав та відселення у віддалені райони Сибіру на п’ять років повнолітніх членів його сім’ї” [11, с. 156].

Пізніше у рішенні ДКО від 24 червня 1942 року наголошувалось, що ця норма застосовується лише до сімей тих військовослужбовців, які були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу. В той же час цим рішенням звільнялися від покарання ті сім’ї, у складі яких були військовослужбовці Червоної армії, партизани, особи, які надавали в період окупації допомогу Червоній армії і партизанам, а також були нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу [12, с. 94 – 95].

До кінця 1941 року стан на фронтах був далеко не на користь Радянського Союзу, а значна частина його території була окупована. При цьому, фашистські пропагандисти витрачали великі зусилля на те, щоб укорінити у свідомості радянських військовослужбовців позитивне уявлення про полон. Для стимуляції добровільного переходу на бік ворога використовувалися різні варіанти інформаційно-психологічної мотивації, від обіцянок доброго утримання до швидкого повернення додому, до своєї сім’ї та повсякденної праці. Дієвість нацистської пропаганди оцінили й органи НКВС – за знайдену фашистську листівку відповідно до статті 58-10 Кримінального кодексу РРФСР червоноармійці підлягали розстрілу [13, с. 48].

Нерідко звинувачення з цих причин були безпідставними. Наприклад, “проти неосвіченого червоноармійця Абдурахманова була розпочата кримінальна справа за те, що у нього знайшли два аркуші на німецькій мові. Пізніше виявилось, що це радянські листівки, які були скинуті з радянського літака для німців, але випадково опинились на радянській території” [14, с. 83 – 84].

Щоб припинити доступ до військовослужбовців Червоної армії ворожої інформації та з метою виявлення справжніх намірів у цих осіб 30 серпня 1941 року НКВС СРСР вводить в дію директиву № 597, що містить вимогу негайно заарештовувати осіб, які виявляють зрадницькі наміри, зберігають або проявляють інтерес до фашистських листівок [9, с. 32 – 33].

Загалом, в умовах швидкого просування ворожих військ територією УРСР і СРСР боротьба з фашистською інформаційною пропагандою, що сприяла збільшенню випадків дезертирства та зради Батьківщини з боку військовослужбовців Червоної армії, набувала виключно важливого значення. Зрозуміло, що акт переходу на бік ворога – далеко не

завжди наслідок прочитаної листівки або почутої радіопередачі. Мотивація цих дій була різною (загроза передачі до трибуналу, ненависть до радянської влади, намагання зберегти життя тощо). Крім цього, радянські законодавчі акти, на відміну від норм міжнародного права, наказували червоноармійцям в полон не здаватися, а закінчувати життя самогубством.

Але очевидним є те, що якби фахівці нацистської інформаційної пропаганди працювали геть погано, то в такій великій кількості радянські солдати не покидали б лави Радянської армії. У своєму дослідженні німецький історик К. Штрайт, посилаючись на численні документи штабів груп армій, наводить дані про кількість радянських військовополонених, захоплених німецькими військами протягом 1941 – 1942 рр. в різних районах бойових дій: Умань – 103 тис., Київ – 665 тис., Білосток - Мінськ – 323 тис., Смоленськ - Ярославль – 348 тис., Гомель – 50 тис., Ільмень – 18 тис., Великі Луки – 30 тис., Дем'янськ – 35 тис., Мелітополь - Бердянськ – 100 тис., Вязьма - Брянськ – 662 тис., Керч – 100 тис. Всього станом на 16 листопада 1941 р. кількість радянських військовополонених сягала **2,5 млн.** осіб [15, с.147 – 148]. За період з 22 червня 1941 по 10 січня 1942 р. згідно зі зведеннями німецьких штабів їх було вже **3,9 млн.**, у т.ч. 15,2 тис. офіцерів [16, с. 69].

Навіть після повернення або втечі з полону кожен військовослужбовець підлягав перевірці. На місцях до них відносились, як до зрадників, застосовуючи заходи, що принижували особисту гідність і перешкоджали подальшому використанню в армії. Так, в роз'ясненні Головного військового прокурора Червоної Армії від 8 вересня 1941 року “Про порядок арешту дезертирів і осіб, які повернулися з полону”, такі особи підлягали арешту та спеціальній перевірці [17, с. 335 – 336].

Далі проблему військовополонених мала вирішити постанова ДКО від 27 грудня 1941 р. № 1069, яка регламентувала порядок перевірки й фільтрації “колишніх військовослужбовців Червоної армії”, що вийшли з оточення, та звільнених із полону. На виконання цієї постанови було видано відповідні накази НКВС від 28 грудня 1941 року № 001735 та НКО СРСР від 29 грудня 1941 р. № 0521. Згідно з цими актами усі звільнені військовослужбовці чи ті, котрі втекли з німецького полону, направлялися до спеціальних фільтраційних таборів НКВС (існували з січня 1942 року до січня 1946 року), в яких організувалася робота з виявлення серед колишніх полонених “зрадників батьківщини”, шпигунів та диверсантів. Після перевірки військовослужбовці, на яких не було знайдено компрометуючих матеріалів, направлялися для поповнення діючої армії. Отже, формально запроваджувалася процедура для з'ясування обставин здачі у полон і поведінки в ньому.

Цілком зрозуміло, що найтяжчим злочином у воєнний час вважалася зрада Батьківщини. Закон про відповідальність за це від 8 червня 1934 р. не містив положення про збільшення санкцій, зокрема, у воєнний час [8, с. 5]. Тому вимоги більш “широкого й енергійного” застосування розстрілу стосовно військовослужбовців, які піддалися паніці та самовільно залишили бойові позиції, прямо закріплювались наказом Ставки Верховного Головнокомандування від 16 серпня 1941 року № 270 і наказом Наркомату Оборони від 28 липня 1942 року № 227 та деякими іншими документами, які вимагали будь-якою ціною “ліквідувати зрадницькі настрої” у військах та давали санкцію на негайний розстріл таких військовослужбовців. Для більш дієвого впливу на свідомість військовослужбовців вказаного заходу передбачалося “оповіщення всіх військовослужбовців про результати судових вироків за справами дезертирів, боягузів та панікерів” [6, с. 372].

Звертає на себе увагу й те, що окремі дивізії Червоної Армії склалися виключно з національних меншин, а співробітники радянських інформаційно-пропагандистських органів це не завжди враховували. Наприклад, бійці 99 Червонопрапорної стрілецької дивізії взагалі не знали російської мови й не розуміли наказів командирів. Політпрацівники в такій ситуації лише зазначали: “виховуйте солдат і офіцерів не російської національності в дусі вірності великій меті радянського народу. Пояснюйте їм їх військовий обов’язок та переконуйте у необхідності покарання за зраду Батьківщини” [14, с. 131].

Відсутність перекладачів та негативне відношення до національних меншин призводило до значних людських втрат і збільшення кількості злочинів. Натомість, фашистські інформаційно-пропагандистські органи завчасно передбачали таку ситуацію й друкували листівки різними мовами національних меншин Радянського Союзу.

Від початку воєнних дій органи влади СРСР приймають низку заходів для контролю за поширенням інформації територією СРСР, а також стосовно захисту державної та військової таємниці. Зокрема, згідно з рішенням ДКО від 6 липня 1941 року вводиться військова цензура усієї поштової кореспонденції і приватного листування. Контролювати зміст листування і в необхідних випадках усувати з листів текст, що містив заборонену до розголошення інформацію, віднині мали військові цензори. Тільки після їх ретельної перевірки пошту дозволялося відправляти адресатам [6, с. 308]. За втрату таємних документів і розголошення державної таємниці визнані винними посадові особи підлягали позбавленню волі до 5 років, а якщо їх дії містили особливо тяжкі наслідки, термін зростав до 10 років. Для пересічних громадян розголошення інформації, яка містила державну таємницю, загрожувало позбавленням волі до 3 років [8, с. 28].

В УРСР та СРСР спеціальних органів, які б займалися проблемами інформаційного протиборства з інформаційно-пропагандистськими органами фашистської Німеччини на початку війни не існувало. Цими питаннями частково займалась служба спецпропаганди, політоргани, органи військового управління та інформбюро, якому деякі історики віддають виключну роль у формуванні суспільної свідомості у роки війни. Однак слід відмітити, що діяльність інформбюро загалом носила інформативний та ілюстративний характер.

Загалом, робота підрозділів спецпропаганди Червоної Армії та їх вплив на німецькі війська до середини 1942 року були безсистемними й не мали бажаних результатів. Водночас, організація інформаційно-психологічного гартування радянських людей на фронті та в тилу почалась лише після тяжких поразок Червоної армії 1941 року внаслідок застосування радянським керівництвом жорстких репресивно-каральних заходів проти власного народу. Виданий 4 жовтня 1941 року наказ наркомату оборони СРСР № 0391 “Про факти підміни виховної роботи репресіями”, хоч і засудив “випадки незаконних репресій та грубого перевищення влади з боку окремих командирів і комісарів” [13, с. 486], але численні випадки перевищення повноважень продовжувалися до кінця війни.

Та незважаючи на каральні заходи припинити дезертирство було дуже важко, оскільки за радянської влади до цієї категорії потрапляли сотні тисяч полонених, які за нормами міжнародного права не вважалися дезертирами і в більшості армій світу не розглядалися як злочинці. Загалом, в період Великої Вітчизняної війни військові трибунали засудили за контрреволюційні злочини понад **470 тисяч** осіб, з яких **25 %** – за антирадянську агітацію і пропаганду. Найбільша кількість репресованих за

антирадянську агітацію і пропаганду припадає на 1942 рік, коли військовими трибуналами було засуджено 52254 особи [10, с. 294 – 295].

Застосування таких вкрай жорстоких заходів покарання за найменші проступки було явним перебільшенням з боку керівництва СРСР, адже могло бути менше жертв і страждань, якби відношення до людського життя було гуманнішим і справедливішим.

В цілому, розгляд історико-правових аспектів інформаційного протиборства в екстремальних умовах початку другої світової війни підсумуємо такими основними висновками:

– інформаційно-пропагандистський вплив на населення та військовослужбовців супротивника виявився ефективною інформаційною зброєю, співмірною за наслідками застосування зі звичайними засобами ураження, що перебували на той час на озброєнні радянської та німецько-фашистської армій;

– фашистською Німеччиною до початку бойових дій було розгорнуто систему спеціальних інформаційно-пропагандистських органів, які враховували правові, ідеологічні й національні особливості УРСР і СРСР та досить ефективно впливали на свідомість радянських громадян, створювали передумови до деморалізації населення і переходу червоноармійців на бік ворога. Спираючись на методи соціальної психології, нацистські ідеологи розробили концепцію пропаганди як засобу ефективного впливу на волю, почуття і розум широкого кола мас для встановлення над ними тотального контролю з метою досягнення активної підтримки правлячого режиму;

– в УРСР та СРСР система інформаційно-пропагандистських органів почала формуватись лише на початку Великої Вітчизняної війни, що в умовах складної воєнно-політичної обстановки призвело до значних воєнних, економічних і територіальних втрат. При цьому, радянським керівництвом на першому етапі війни з метою нейтралізації негативного інформаційного впливу супротивника ставку було зроблено на застосування жорстких репресивно-каральних заходів, для чого було прийнято і введено в дію низку нормативно-правових актів та розширено повноваження військового командування й органів правопорядку;

– проблема правового регулювання, організації та здійснення інформаційного протиборства в екстремальних історичних умовах потребує подальшого дослідження для можливого врахування відповідних історичних уроків для запобігання і нейтралізації наслідків інформаційних операцій та воєн в сучасних умовах інформаційної глобалізації.

Використана література

1. Формирование основ теории и практики информационно-психологического воздействия на противника. – Режим доступа : [//www.vrazvedka.ru/main/analytical/lekt-02.02.shtml](http://www.vrazvedka.ru/main/analytical/lekt-02.02.shtml).
2. Энциклопедия Третьего рейха. – М., 1996. – С. 382.
3. Орлов Ю.Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР / Ю.Я. Орлов ; под ред. Я.Н. Засурского. – М. : Издательство Московского университета, 1985. – С. 129 – 130.
4. Волковский М.Л. История информационных войн : в 2 ч. – М. : Издательство “Полигон, 2003”. – Ч. 2. – С. 260 – 267, 378.
5. Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР 1939 – 1944 гг. – М., 1945. – С. 41.
6. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сборник документов. – М. : Изд-во “Русь”, 2000. – Т. 2. Начало. Книга 1 (22 июня – 31 августа 1941 года).
7. Державний архів Російської Федерації. Фонд Р-9492. Оп. 1А. Справа 182. – С. 48 – 49.

8. Советское право в период Великой Отечественной войны : в 2-х ч. – М., 1948. Часть II. Уголовное право. Уголовный процесс.
9. Державний архів Російської Федерації. Фонд 5446. Оп. 81 а. Справа 347.
10. В. Звягинцев. Война на весах фемиды / В. Звягинцев. – М., 2006, 768 с.
11. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сборник документов. – М. : Изд-во “Русь”, 2000. – Т. 2. Начало. Книга 1 (22 июня – 31 августа 1941 года).– С. 156.
12. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М. : Республика, 1993. – С. 94-95.
13. Уголовное законодательство СРСР и союзных республик : сборник (Основные законодательные акты). – М., 1957.
14. Державний архів Російської Федерації. Фонд 8131. Оп. 37. Справа 967.
15. Штрайт К. “Они нам не товарищи: Вермахт и советские военнопленные”, 1941-1945 гг. – [Пер.]. – М., 1991. – С. 147 – 148.
16. Schustereit H. Vabanque: Hitlers Angriff und die Sowietunion 1941. Herford. Bonn, 1988. – S. 69.
17. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сборник документов. – М. : Изд-во “Русь”, 2000. – Т. 2. Начало. Книга 1 (22 июня – 31 августа 1941 года). – С. 335 – 336.

~~~~~ * * * ~~~~~